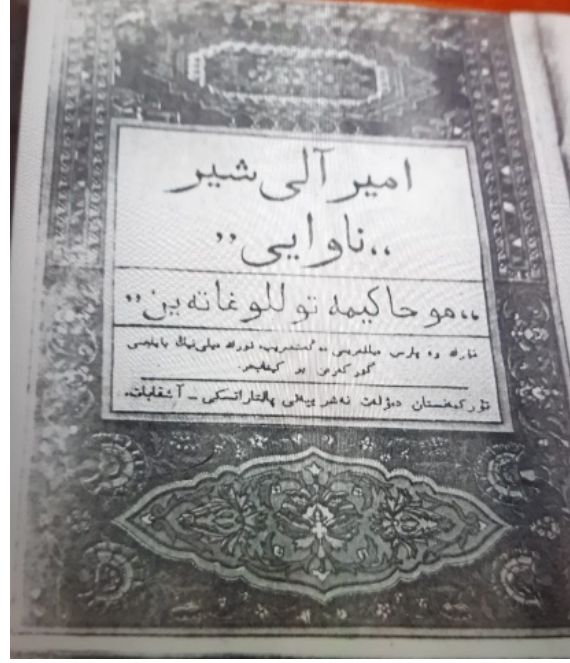

EMİR ALİ ŞİR NEVAÎ. (1925). MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYİN. (Haz. ABDÜLHAKİM GULMUHAMMEDOV). POLTORATSKİ (AŞKABAT): TÜRKMENİSTAN DEVLET NEŞRİYATI. 90 s.

Tahir AŞİROV* - Çağdaş ALBAYRAK**

Özet

Türkî halkların düşünce, dil ve edebiyat tarihinde Ali Şir Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” isimli eserinin Dîvânü Lügâti't-Türk'ten sonra hususi bir yeri bulunmaktadır. Sovyet Türkmenistanı'nda Ali Şir Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eseri üzerine farklı çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların içinde ilk ve belki en önemli çalışma, Abdülhakim Gulmuhammedov'un 1925 yılında Aşkabat'ta “*امير آلى شير نوايى موحاكيمه توللوغاتنه بين*” (Emir Ali Şir Nevaî *Muhakemetü'l-Lugateyn*) adıyla yayımladığı eserdir. Bu çalışma, Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” isimli eserinin usul-ı cedit yöntemiyle basılmış olma vasfını taşıması bakımından da değerlidir. Eseri yayına hazırlayan Gulmuhammedov eserin önüne “Söz Başı” adı altında bir giriş yazmıştır. Bu girişte ilk olarak Nevaî'ye kadar gelen Türkî halkların dilleri konusuna değinmektedir. Girişin “Mir Ali Şir” adını verdiği bölümünde ise onun hayatı, eseri hakkında bilgi vermekte ve eser hakkında çeşitli değerlendirmeler yapmaktadır. Bu değerlendirmeler sonunda da şöyle demektedir: “Mir Ali Şir Nevaî'nin vefatından sonra 430 yıl geçmesine rağmen, onun ölümsüz eserleri Orta Asya Türkleri arasında edebiyat külliyyatı “Hristomatiya” olarak hâlâ kabul görüp okunmaktadır.” Bu bölümde, Türkmenlerin arasında Türkmençe kaleme alınmış divanların her evde bulunduğu bilgisini eklemeyi de unutmamıştır. Eserin, dönemine ait elyazmalarıyla birlikte sonraki elyazmaları,

* Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, el-mek: tahirashirov@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>

** Öğr. Görevlisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, el-mek: cagdasalbayrak@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4097-3371>

taşbasmaları ve yayınları, Türk dilinin tarihî sürecini belirleyen önemli yapıtlardandır. Gulmuhammedov'un yayına hazırladığı “*Muhakemetü'l-Lugateyn*”, diğer Türkî halklarda olduğu gibi Türkmen dili ve düşüncesinde de ayrı bir öneme sahip olmuştur. Gulmuhammedov esere yazdığı girişte kendi fikirlerini beyan etmekle birlikte dönemin düşünce yapısını da irdelemektedir. Nitekim daha sonra kaleme alınan eserlerde, onun girişteki bu değerlendirmelerine çokça eleştiri yapıldığı görülmektedir. Örneğin Kümüşali Böriyev'in 1931 yılında “*Türkmen Dili*” adıyla yayımladığı makalede, Gulmuhammedov'u Çağatayca hususundaki değerlendirmeleri bağlamında eleştirmiş ve buna da delil olarak Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” isimli eserine yazdığı girişi tanık göstermiştir. Bu bağlamda başka tartışmaların olduğu da bilinmektedir. Bildirimizde, Gulmuhammedov tarafından 1925 yılında Aşkabat'ta “امير الشيرناو ايموحاكيمهتولو غاتين” “*Emir Ali Şir Nevaî “Muhakemetü'l-Lugateyn”*” adıyla usul-i cedit alfabesiyle yayımlanan eser tanıtılmaya ve değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevaî, Muhakamata'l-Lugateyn, Gulmuhammedov, Sovyet Türkmenistanı, Türk Halkı.

EMİR ALİ ŞİR NEVAÎ. (1925). MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYN. (Ed. ABDÜLHAKİM GULMUHAMMEDOV). POLTORATSKİ (AŞKABAT): TÜRKMENİSTAN DEVLET NEŞRİYATI. 90 pp.

Abstract

Muhakamat al-Lughatayn by Ali-Shir Nava'i (also called Alisher Navaiy) has the most important value in the intellectual history of Turkic people. There are also different studies about this work in the Soviet Turkmenistan and the most important one is Mir Alisher Navaiy's Muhakamat al-Lughatayn, which is the first edition of the work in Cedit alphabet, published by Abdulkarim Gulmuhammedov in Ashgabat, 1925. The editor, A.Gulmuhammedov started the introduction part with the Prologue (also called Söz başı in Turkmen) that reveals the subjects of Turkic people's language until Ali-Shir Nava'i's period. Moreover, “Mir Ali-Shir” chapter of the introduction part gives the information about his life and works. The end of the assessment informs that although 430 years passed after Mir Ali-Shir Nava'i's death his evergreen works are read by Turkic people as the oeuvre of Chrestomathy in the Central Asia and also adds that Turkic devans are found in each houses of Turkmen people. The work's handwriting of that period is associated with the later handwriting, lithographies and editions identifying the history of Turkmen language. Muhakamat al-Lughatayn edited by Gulmuhammedov has the most important place in the history of Turkmen Language. Moreover, Gulmuhammedov explains his own ideas and genius of the period in the introduction part. On the other hand, there is also criticism against his assessment in the work and the article “Turkmen language” by Ali Böriyev in 1931, criticizes Gulmuhammedov in the context of Chagatai language (extinct Turkic language) and Nava'i's Muhakamat al-Lugateyn is shown as an evidence for his criticism. This study tries to reveal the importance of Muhakamat al-Lughatayn, which was published by Gulmuhammedov in 1925, Ashgabat in Cedit alphabet, during the history of Turkmen language and idea.

Key Words: Muhakamat al-Lughatayn, Ali Shir Nava'i, Gulmuhammedov, The Soviet Turkmenistan, Turkicpeople.

İlim dünyasında büyük ve hak edilmiş bir şöhreti olan Ali Şir Nevaî'nin Türk düşünce tarihinde ayrı bir yeri vardır. O, Türk milletinin yetiştirmiş olduğu milli düşünce adamlarından biridir. Özellikle Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eseri, Türk dili konusunda değerli tespitleri olan önemli bir yapıttır (Bilgin, 2005: 397-398). Nevaî'nin bu eseri, farklı zamanlarda farklı dillerde yayımlanmış ve birçok araştırmaya konu olmuştur. Aynı şekilde Sovyet Türkmenistanı'nda da Ali Şir Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eseri üzerine değişik

çalışmalar görmek mümkündür. Bu dönemde yapılan çalışmaların içinde ilk ve en önemlisinin Türkmen düşünürü Abdülhakim Gulmuhammedov (1885-1931) tarafından 1925 yılında Aşkabat'ta “امير الشير ناوايمو حاكمهتولو غاتهيڭن” “*Emir Ali Şir Nevaî Muhakemetü'l-Lugateyn*” adıyla yayımlanan eser olduğu söylenebilir. Gulmuhammedov'un Türkmen dili, tarihi ve kültürü üzerine yaptığı çalışmaların Türkmen düşünce tarihinde önemli bir yeri vardır (Aşirov, 2017: 9-10). Ayrıca Buhara Halk Cumhuriyeti'nin “Harbiye Nazırı” ve Enver Paşa'nın Kerki kolbaşlarından olan Gulmuhammedov (Aşirov, 2019), Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” isimli eserini dönemin usul-ı cedid kurallarına göre yayına hazırlamış ve Türkmençe yayımlamıştır. Gulmuhammedov'un, 1925 yılında “*Emir Ali Şir Nevaî Muhakemetü'l-Lugateyn*” adıyla yayımladığı esere yazdığı giriş yazısı, başta Türkmen dili tarihi, Nevaî'nin hayatı, eserleri ve hassaten “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı kitabıyla ilgili önemli bilgileri ihtiva etmektedir.

XX. yüzyılda Türkmen dilinin ihyası yönünde çalışmalar yapan Gulmuhammedov, Emir Ali Şir Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserine, “*Söz Başı*” başlıklı bir giriş yazısı kaleme almıştır. Bu giriş yazısı, eserin 3-18. sayfaları arasında yer almaktadır (Gulmuhammedov, 1925: 3-18). Yazar bu girişte, eserin içeriği ile birlikte Türk dilinin tarihi gelişimi hakkında da bilgiler vermektedir. Nitekim Gulmuhammedov yazısına şöyle bir tespitle başlamaktadır: “95 h./717 miladide tüm Türkistan Araplar tarafından alındıktan sonra, özellikle Türk milletleri İslam dinini kabul ettikten sonra hem siyasi hem de dinî her tür yazı Arap dilinde kaleme alınmıştır” (Gulmuhammedov, 1925: 3). Müellif daha sonra Türklerin egemen millet olmasına rağmen Arapça ve Farsça yazmaya devam ettiklerini de şöyle beyan etmektedir: “Türk hükümetleri de Fars dilini resmi dil edindiler. Türkler arasında her tür şiir ve diğer birçok eser Fars dilinde yazılmaya başlanmıştır.” (Gulmuhammedov, 1925: 4).

Gulmuhammedov, Türk devlet yöneticilerinin Türk dilinin kullanılmasında Anadolu beylikleri dönemine bakılmasının gerekliliğini şöyle beyan etmektedir: “Türkmenlerden olan Selçuklular devleti zamanında da devletin resmî dili Farsça idi. Fakat bunlardan şu an Anadolu'da hüküm süren bir kısmı ile Osmanlılarda Türkî dili resmî dil olarak kullanmışlardır” (Gulmuhammedov, 1925: 4-5). Gulmuhammedov, Türklerin kurduğu devletlerde “Tüzük” ismindeki nizamnameler Türkçe olarak kaleme alınmasına rağmen “Fars dilinin revaçta olduğunu” ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1925: 5). Yazar, Nevaî'nin eserlerini Türk dili bağlamında böylesine kaotik bir ortamda kaleme aldığını açıklamaktadır: “1435 yılı civarında özellikle ‘Sultan Hüseyin Baykara’ ve ‘Babür Şah’ zamanlarında ise yine Türk dili ivme kazanmış, Türk diliyle yazan edipler ve çeşitli türlerde şiirler yazan şairler ortaya çıkmaya başlamıştır. Meşhur ‘Babür Şah’, yine bu dönemde Türk diliyle ‘*Tüzük*’ adlı bir kitap yazmıştır. Zikredilen bu dönemde, Türk dilinde sayısız ilmî ve edebî kitaplar yazarak ortaya çıkmış ‘Mir Ali Şir’i görüyoruz.” (Gulmuhammedov, 1925: 5).

Gulmuhammedov, Nevaî'nin Türk diline hâkimiyeti hususunda da şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Mir Ali Şir'in Türkî usulünde kendinden önce ve belli bir zaman da kendinden sonra hiç kimse böyle iyi ve edebî Türkçeyle yazamamıştır” (Gulmuhammedov, 1925: 6). Yazar, bu dönemde Horasan'da da edebî eserlerin Farsça yazıldığını, Türkçenin yeterliliğinin sorgulandığını ve onun üzerine tartışmalar yapıldığını belirtmektedir. Gulmuhammedov, Nevaî'nin de bu tartışmalarda yer aldığını dile getirerek şöyle demektedir: “Türk dil âlimlerinin ve şairlerinin başında ise Mir Ali Şir Nevaî gelmekte olup, onunla Farslar arasında dil ve edebiyat doğrultusunda pek çok tartışma yaşanmıştır.” (Gulmuhammedov, 1925: 6). Yazar, Nevaî'nin bu tartışmaların neticesinde “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserini kaleme aldığını söylemektedir: “En sonunda Farslara karşı Türk dilini koruyup savunan Mir Ali Şir, bu bizim bularak yayımlamayı düşündüğümüz ‘*Muhakemetü'l-Lugateyn*’ adlı kitabı yazmıştır” (Gulmuhammedov, 1925: 6-7).

Gulmuhammedov yazısında, evvela Nevaî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi verilmesinin yerinde olacağını, “Mir Ali Şir'in bu kitabını yazıp yayımlamayı düşünmemiz münasebeti ile kitabın girişinde onun kısaca tercüme-i hâlini de yazarak belirtmeyi münasip

gördüm” (Gulmuhammedov, 1925: 7) şeklinde düşüncelerini dile getirerek “Mir Ali Şir” adlı bir başlık atmıştır. Gulmuhammedov “Mir Ali Şir” adlı başlığında, Nevaî'nin soyu ile ilgili görüşlere de yer vererek onu “Türkmenlerin ‘Barlas’ sülalesinden, genel bir Türk edip ve şairidir” şeklinde açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1925: 7-8). Nevaî'nin hayatı hakkında tafsilatlı bilgiler veren Gulmuhammedov, hicri 840 yılında dünyaya geldiğini ve 906 h./1487 miladide Herat'ta vefat ettiğini açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1925: 8-11).

Gulmuhammedov, “Mir Ali Şir” başlığı altında Nevaî'nin eserleri hakkında da bilgi vermekte ve onlar üzerine değerlendirmeler yapmaktadır: “Mir Ali Şir Nevaî'nin vefatından sonra 430 sene geçmesine rağmen, onun ölümsüz eserleri, Orta Asya Türkleri arasında edebiyat külliyyatı ‘Hristomatiya’ [Antoloji] olarak okunmaktadır” (Gulmuhammedov, 1925: 13). Yazar, “Mir Ali Şir gibi yaptığı işte başarı kazanarak ‘muvaffak’ olan insan az bulunur” diyerek Nevaî'nin Türk dilinin üstünlüğünü ispatlamada başarılı olduğunu iddia etmektedir (Gulmuhammedov, 1925: 15). Gulmuhammedov son olarak “Hayratı çok fazla olup, birkaç mektep ve medrese bina ettirmiştir” şeklinde hayırsever bir insan olarak nitelendirdiği Nevaî'nin eserlerinin Türk dili tarihinde ayrı bir yerinin olduğunu belirtmekte ve eserlerinin isimlerini saymaktadır (Gulmuhammedov, 1925: 16-17).

Yazar, Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserinin Türkmen dillileri açısından da kıymetli bir yapıt olduğunu şöyle beyan etmektedir: “Ancak bizim bu yayımlayacak olduğumuz “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı kitap Fars dilini edebî bir şekilde irdeleyip, onun üzerinde bir tenkit ve muhakeme yapıp, Türk dilinin Farsçadan çok zengin ve daha mükemmel olduğunu ispat etmek maksadı ile yazıldığından dilimiz açısından da en kıymetli kitaptır.” (Gulmuhammedov, 1925: 17).

Gulmuhammedov, “Söz Başı” başlığı altında kaleme aldığı girişten sonra esere, hatırlatma anlamına gelen “Yatlatma” adıyla bir not eklemiştir: “Mir Ali Şir Nevaî cenapları bu “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı kitabında birçok Arapça kelime ve sözü Türkçeye çevirerek yazdık. Çünkü bizim Türkmenlerimizin içinde Arapça bilen yoldaşlar çok azdır. Evvelki Çağatayca'nın içinde ise döneminin modasına göre Arapça sözler bulunmaktadır. Yine de sultanlar, edip ve şairler hakkında uzunca Arapça ve Farsça karışık tarif ve tasvirler yer almaktadır. Onları da icabına göre biraz kısalttık.” (Gulmuhammedov, 1925: 17-18). Bu bağlamda yazar, Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserinin girişinde yer alan “الحمد لله الذي امتاز الانسان على سائر المخلوقات بشرف النطق و اللسان و اظهر من عنوية لسانه و حلاوت بيانه سكر الشكر ز شهد الشهود و الامتنان” şeklindeki Arapça metni Türkmençeye tercüme etmiştir: “İnsanları dil ve söz söylemek-bilen, başka mahlûklardan ayran Ulı Tanrı'mızı yağşılık bilen yadlayarın ki, onların şirin dillerinden ve süyçi sözlerinden illere yanı ve tâze ruhlar beripdür” (Gulmuhammedov, 1925: 18). Bu cümleden hareketle yazarın, eserde geçen yabancı kelimeleri de Türkmen diline aktarmaya çalıştığı görülebilir.

Gulmuhammedov, Ali Şir Nevaî'nin eserinin girişine “Başlangıç” adını vermektedir (s. 18). Bundan sonra 3 rubai ve onun açıklaması gelmektedir (s. 19-21). Eserde bölümler, birbirinden Roma rakamlarıyla ayrılmaktadır. Eserin birinci bölümünde 3 rubai ve bunların açıklamaları (s. 21-24), ikinci bölümünde, 13 beyit, 2 rubai ve açıklamaları (s. 24-59), üçüncü bölümünde 11 beyit, 1 rubai ve açıklamaları (s. 59-79), dördüncü bölümünde 8 beyit, 1 rubai ve açıklamaları yer almaktadır (s. 79-90). Ayrıca eserin yazıldığı zamana işaret amacıyla eserin son sayfasına “1486 miladide yazılmıştır” diye not düşülmüştür (s. 90).

Gulmuhammedov'un Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında Türkmençeye aktararak yayımladığı Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserinin, Türkmen düşünce tarihinde ayrı bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Eserin Türkmen dili, tarihi açısından da hususi bir önemi bulunmaktadır. Ayrıca eserde Türk düşüncesinin, dilinin ve edebiyatının Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında hâlâ etkin olduğunu görmek de mümkündür. Nitekim Gulmuhammedov'un, Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserine yazdığı giriş, Sovyet Türkmenistanı'nın ileriki dönemlerinde ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Dönemin yazılarında,

Gulmuhammedov, Çağatayca'nın üstün tutulması yönünde çaba harcayan bilgin olarak tanıtılmaktadır: "A. Gulmuhammedov'un yazılarının diline baktığımızda, onun Çağatayca kelimeleri çok kullanarak Türkmenlerin ölen tarihî dilini diriltmeye can atmakta ve bu iş için çokça çabalamakta olduğunu görüyoruz... A. Gulmuhammedov'un tarihî Çağatay diline olan hususi ilgisine, onun yazdığı "*Mir Ali Şir Nevaî Muhakemetü'l-Lügateyn*" isimli kitabın tamamı ispat, delil olabilir. O, eserin girişinde her ne kadar Çağatayca'yı Türkmen diline dönüştürdük dese de, eserde kelimeler Çağatayca olarak kalmıştır" (Aşirov-Muhammedov, 2019: 126). Sovyet Türkmenistanı döneminde Gulmuhammedov'un Çağatayca düşkünü olduğunu Nevaî'nin "*Muhakemetü'l-Lugateyn*" adlı 1925 yılında Aşkabat'ta Türkmençe olarak yayımlanan eserinin 3-17. sayfaları arasında yer alan "Söz Başı" başlığı altındaki bölümde dile getirdiklerinden anlamak mümkündür (Aşirov –Muhammedov, 2019: 126).

Ali Şir Nevaî eserleriyle Türk düşünce, dil ve edebiyat tarihine damga vuran bilginlerden biridir. Türk dünyasındaki çalışmalarda, Nevaî'nin eserlerinin etkilerini, izlerini görmek mümkündür. Gulmuhammedov, Sovyet Türkmenistanı döneminde Türkmen dili ve edebiyatı konularından farklı yayınların altına imza atan bir düşünürdür. Nevaî'nin ve eserlerinin Sovyet Türkmenistanı'nda meşhur olmasında Gulmuhammedov'un çabalarının büyük bir etkisi olduğu görülebilir. Özellikle Nevaî'nin Türk dilinin zenginliğini, üstünlüğünü, anlatım çeşitliliğini örneklerle ortaya koymaya çalıştığı "*Muhakemetü'l-Lugateyn*" adlı 1925 yılında Türkmençeye aktararak yayımladığı eserin; Türkmen dili, edebiyatı ve düşüncesi açısından önemli bir yayın olduğunu söylemek mümkündür. Yine Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında usul-i cedit alfabesiyle yayımlanması da esere ayrı bir değer katmaktadır. Ayrıca bu yayın, Türkmen dilinin fonetiğinin gelişim ve değişim sürecini göstermesi açısından da önemlidir.

Kaynakça

AŞİROV, T. - MUHAMMEDOV, G. (2019). "Sovyet Türkmenistanı'nda Türkmen Dili Tarihi Üzerine Araştırmalar: K. Böriyev Örneği". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*. 3 (1), 122-132.

AŞİROV, T. (2019). "A. Gulmuhammedov (1885-1931)'un Türk Kurultayı ve Türklük Bilimine Bakışı". *A.Y.Ü. VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi*. 8-10 Ekim 2019, İstanbul.

AŞİROV, T. (2017). "Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Türkmenistan'da Dil - Şive Tartışmaları (I. Kaynaklar)". *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 5-11.

BİLGİN, A. A. (2005). "Muhâkemetü'l-Lugateyn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 30/397-398.

NEVAÎ, Emir Ali Şir. (1925). *Muhakemetü'l-Lugateyn*. (haz. A. Gulmuhammedov) Poltoratsk (Aşkabat): Türkmenistan Devlet Neşriyatı.